

«TODO HA SIDO COMO EN CINE»
EL VIATGE D'UN GRUP D'AUXILIO SOCIAL A ALEMANYA, TARDOR DE 1937

Toni Morant i Ariño¹
Exzellenzcluster Religion und Politik
Westfälische-Wilhelms-Universität Münster

Como todas las semanas, te escribo para darte cuenta de nuestra actividad. [...] Ha sido precioso. ¡Cómo está todo de bien organizado! [...] Hemos vuelto encantadas. Todo ha sido como en cine.

Amb aquestes entusiàstiques paraules es referia la falangista Ángela Lavín a una de les instal·lacions visitades durant una estada d'estudis a l'Alemanya nacionalsocialista, al novembre del 1937. Lavín era la cap d'un grup que la *Delegación Nacional de Auxilio Social* (DNAS), XXX, hi havia enviat aquella tardor per a estudiar el model de les corresponents organitzacions del Partit nazi. Aquesta visita s'inseria en el marc més ample de les relacions que diverses organitzacions falangistes –principalment la *Sección Femenina* (SF), però també l'AS, *Organizaciones Juveniles* o el *Sindicato Español Universitario*– mantingueren durant la Guerra Civil espanyola i de la Segona Guerra Mundial amb les llavors considerades *naciones amigas*: la Itàlia feixista, l'Alemanya nazi i el Portugal de Salazar. Aquestes relacions tingueren la seua expressió més visible en els freqüents viatges fetes aquells anys per falangistes, així com les que membres de les respectives organitzacions del corresponent país feren –si bé en menor nombre– a l'Espanya *nacional*.

Per norma general, la documentació dels departaments directament encarregats de l'organització d'aquestes visites (per part espanyola, la *Delegación Nacional del Servicio Exterior* o la *Regiduría Central del Servicio Exterior* de SF i les respectives contraparts; en el cas alemany, l'*Auslandsamt* o oficina de relacions exteriors) ha desaparegut. Així doncs, per a estudiar les relacions exteriors de les organitzacions falangistes² cal recórrer a fons i fonts de tipologia i origen divers, com ara els dels

¹ L'autor forma part del projecte d'investigació «La identidad nacional española en el siglo XX» (HAR2008-06062/HIST), dirigit per Ismael Saz i finançat pel Ministeri espanyol de Ciència i Innovació (Secretaria d'Estat d'Investigació).

² Definides recentment, per al cas de SF, com a «uno de los aspectos todavía oscuros de la organización»; cfr. DELGADO BUENO, Mª B.: *La Sección Femenina en Salamanca y Valladolid durante la guerra civil. Alianzas y rivalidades*, tesi doctoral, Universidad de Salamanca, 2009, p. 214.

ministeris d'exteriors o a premsa d'ambdós països. La carta de Lavín, adreçada a la Delegada Nacional d'AS, Mercedes Sanz Bachiller, es troba actualment a l'*Archivo General de la Administración* (AGA, Alcalá de Henares) i forma part d'un petit fons que, tot i no ser desconegut per a la historiografia més recent, no ha estat fins ara objecte de cap anàlisi específica³. El fons en qüestió conté més de cent documents relatius a l'organització d'una única estada i aporta importants informacions sobre, per exemple, la seua convocatòria i desenvolupament, el procés de selecció de les participants i llur perfil, així com també informes que les falangistes feren arribar a Valladolid⁴. Suposa, per tant, una excepció en el marc d'aquest tipus de relacions. Al present text tractarem tots aquests aspectes i complementarem la seua anàlisi amb documentació procedent d'altres arxius espanyols, però també alemanys.

Els antecedents: els primers mesos de guerra civil i d'*Auxilio de Invierno*

El mig any anterior a la convocatòria, a la primavera del 1937, del viatge d'aquest grup d'estudi d'AS havia vist sorgir l'embrió d'allò que acabaria esdevenint «la institució assistencial más emblemática» de la dictadura franquista: l'*Auxilio de Invierno* (AI)⁵. El 30 d'octubre del 1936 i a un dels nuclis forts de Falange, el Valladolid *jonsista* d'Onésimo Redondo, *caudillo de Castilla* i difunt marit, Mercedes Sanz Bachiller havia posat en marxa per pròpia iniciativa un menjador infantil, amb la intenció de mitigar la greu situació social de la ciutat arran la guerra i, principalment, la repressió⁶. En aquell incipient *Estado campamental* (Serrano Suñer) que era l'Espanya rebel l'AI neixia amb vocació benèfic-assistencial i un nom que, per la referència temporal de la seua denominació (l'acotació limitada a l'hivern), pretenia no aixecar suspicàcies ni conflictes de competències.

³ Es tracta de: AGA, secció «Cultura» (03), fons «Auxilio Social» (122), caixa 2067; si no s'indica el contrari, la documentació citada d'ara endavant es troba a aquest fons. Hi han fet referència, almenys, CENARRO, Á.: *La sonrisa de Falange. Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*, Barcelona, Crítica, 2006, p. 81; i DELGADO, B.: *La Sección Femenina...*, *op. cit.*, pp. 217 i 222.

⁴ A l'esmentat fons de l'AGA se'n conserven setze cartes, de freqüència gairebé setmanal; totes de les viatgeres (principalment de la cap del grup), tret de dos de la Delegada Nacional. És possible, però, que unes poques s'hagen perdut o estiguen a un altre fons encara no localitzat.

⁵ En paraules de CENARRO, Á.: *La sonrisa...*, *op. cit.*, p. XV.

⁶ Un exemple del reconeixement explícit per part de la premsa falangista de la voluntat d'AI de combatre les conseqüències de la repressió, dins: DELGADO, B.: *La Sección Femenina...*, *op. cit.*, p. 39, nota 32.

No era, però, aquesta intenció l'única raó a l'hora de triar-ne el nom: des del setembre del 1933 hi havia a l'Alemanya nazi el *Winterhilfswerk des Deutschen Volkes* (WHW, Obra d'Auxili d'Hivern del Poble Alemany), organitzada per la *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* (NSV, Organització Nacionalsocialista per al Benestar del Poble). No només el nom o també el símbol de l'AI/AS (un cercle dividit a parts iguals entre un cap de drac, a l'esquerra, i una mà amb una fletxa que l'ataca, a la dreta) serien copiats dels seus homòlegs alemanys. També pel que fa als objectius es tractava en el cas d'AI –com per al WHW tres anys abans– d'una mesura organitzada pel Partit feixista per a fer front, en el plànol assistencial, al primer hivern des de la respectiva arribada al poder. Malgrat haver sorgit com a una mesura temporal ambdues organitzacions acabarien esdevenint institucions de caràcter durador i amb voluntat de consolidació. Totes dues, l'alemanya i l'espanyola, compartien un objectiu certament assistencial. Ara bé, si ja en el cas alemany el propòsit era «as much to re-educate the German people and raise their level of Volk-consciousness as to alleviate need»⁷, també en el cas d'AI/AS serien indistingibles ambdós objectius: d'una banda, mitigar les necessitats d'una part important de la població i, de l'altra, procurar-ne l'adhesió al projecte totalitari de Falange, tot fent d'una *cara amable* al mateix Partit que participava activament de la repressió⁸.

Tanmateix, i al contrari del que sovint se'n diu, el model alemany no havia arribat a Valladolid mitjançant només el testimoni personal que el primer secretari d'AI, el jonsista Javier Martínez de Bedoya, havia fet *in situ* durant la seua estada a Alemanya l'any previ al juliol del 1936⁹. Més enllà de ser instruït en els aspectes econòmics i militars de les relacions hispano-germanes, el primer encarregat d'affers –i des del març següent ambaixador– alemany davant Franco, Wilhelm Faupel (sense «von»), viatjaria a l'Espanya *nacional* acompanyat –per indicació expressa de Hitler– d'un

⁷ DE WITT, T. E.: «'The Struggle against Hunger and Cold': Winter Relief in Nazi Germany, 1933-1939», *Canadian Journal of History/Annales canadiennes d'histoire*, 12/3 (1978), pp. 361-381, 366. Sobre, en general, les organitzacions socials nazis i, en particular, el WHW vegeu també: VORLÄNDER, H.: «NS-Volkswohlfahrt und Winterhilfswerk des Deutschen Volkes», *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 34/3 (1986), pp. 341-380.

⁸ En aquest sentit, no sembla gaire casual que l'esmentat llibre d'Àngela Cenarro duga precisament per títol: «La sonrisa de Falange».

⁹ ORDUÑA PRADA, M.: *El Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*, Madrid, Escuela Libre, 1996, p. 34ss.

assessor per a qüestions de propaganda i un per a l'organització de Falange¹⁰. Amb tot, els contactes entre AI i funcionaris alemanys eren anteriors a la seua arribada, com demostra el fet que ja el 20 de novembre es demanara a Berlin la tramesa de propaganda (xapes i cartells) del WHW.¹¹ Dos mesos més tard, a finals de gener del 1937, Faupel afirmava trobar-se ja en condicions de parar més atenció a les «qüestions culturals»¹² i informava de la tramesa «contínua» per part, dels representants de l'*Auslandsorganisation* (AO, Organització Exterior) del NSDAP i del ministeri de Propaganda de Goebbels, de material informatiu sobre organitzacions socials i juvenils nazis. Es tractava d'un sistema intencionadament centralitzat: les diferents organitzacions alemanyes enviaven material a l'ambaixada, la qual el feia arribar als serveis centrals de Falange, des d'on, una vegada adaptat a les «circumstàncies espanyoles», era per últim enviat a les delegacions provincials.¹³ Igualment, sense perdre de vista la «molt intensa» propaganda italiana, l'anomenada *propaganda cultural* alemanya recomanava la traducció al castellà d'obres sobre dret, eugenèsia i higiene, així com de diverses organitzacions, a banda de les ja esmentades, ara ja també les femenines¹⁴.

L'efectivitat de la «política cultural» alemanya quedava exemplificada ja a finals de gener quan, en la presentació a Valladolid de *Hitlerjunge Quex* (1933), la pel·lícula més coneguda de les Joventuts Hitlerianes, «de sano y rotundo patriotismo», el Jefe Provincial, Dionisio Ridruejo, afirmà que la nova Alemanya obria, juntament amb Itàlia i Espanya, «la nueva forma del mundo», mentre que Bedoya parlava d'interclassisme feixista i integració de –que no reconciliació amb– els vençuts i acabava exhortant els *Flechas* a «seguir el ejemplo de la juventud alemana».¹⁵ En un plànol per principalment privat no menys indicatiu de l'abast d'aquests contactes i influències, la pròpia Sanz

¹⁰ Cfr. apunt del ministre Neurath, 18.11.1936, al *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes* (PA AA, Arxiu Polític del Ministeri d'Afers Exteriors, Berlin), fons *Reich* (R), signatura 103189.

¹¹ Document nº 6, sense autor ni destinatari, 30.11.1936, dins: PA AA, Botschaft (Ambaixada) Madrid, 782.

¹² Cfr. Faupel a Reinecke (*Iberoamerikanisches Institut*, IAI), 22.1.1937, a *Geheimes Staatsarchiv-Preußischer Kulturbesitz* (GStA PK, Berlin), I. Hauptarchiv (HA), Rep. 218 (IAI), Nr. 225.

¹³ Cfr. Faupel a l'*Auswärtiges Amt* (AA, ministeri d'Exteriors), 21.1.1937, a PA AA, R 103191.

¹⁴ Faupel a AA, 12.3.1937, a PA AA, Botschaft Madrid, 615.

¹⁵ Vid. *El Norte de Castilla*, 28.1.1937.

Bachiller havia enviat «los datos de la señorita alemana que deseo para mis pequeños» a la dona de l'ambaixador d'aquest país¹⁶.

L'objectiu de la política cultural exterior alemanya era assolir la major influència possible en la futura reconstrucció de l'Espanya *nacional* i per això havien de fer front no només a la ja esmentada competència italiana, sinó també a la creixent desconfiança dels restants grups polítics que sostenien el poder dels revoltats. Per això, si «algun dia volem collir en el plànol polític i econòmic els fruits del nostre recolzament», escrivia Faupel, «ens hem de posar en marxa, precisament ara i amb la major força possible, en l'àmbit cultural i social»¹⁷. I amb aquest objectiu no bastava només la tramesa des d'Alemanya de material de propaganda.

El plantejament de les visites i la selecció del primer grup d'estudi d'*Auxilio Social*

Així doncs, Faupel anà al març del 1937 un pas endavant i començà a planejar l'enviament directament a Alemanya, durant un mínim de tres mesos, de *mandos* falangistes, per ser qui «més necessitat tenen d'exemples, models i estímuls» a l'hora de desenvolupar la seua tasca política. No es tractava, però, ni per la durada ni pel plantejament, de viatges propagandístics o representatius, sinó de grups d'estudi. En un primer moment, es pensà en un total de deu *mandos*, sis masculins i quatre femenins. Dels masculins, dos haurien de visitar-hi el *Reichsarbeitsdienst* (RAD, Servei Nacional del Treball); dos el *Deutsche Arbeitsfront* (DAF, Front Alemany del Treball) i dos la *Hitlerjugend* (HJ, Joventuts Hitlerianes). De les quatre *mandos* femenines, les dos de SF haurien d'estudiar el *Bund Deutscher Mädel* (BDM, Unió de Xiques Alemanyes, la branca femenina de les HJ) i el Servei del Treball per a la joventut femenina; i les dos d'AS la NSV, en concret, el també esmentat WHW i l'Obra Auxiliar *Mutter und Kind* (Mare i Xiquet). Faupel es mostrava «convençut» que aquest programa d'estades hauria de ser, «tant per a Alemanya com també per a la nova Espanya que volen els falangistes, extraordinàriament profitós i valuós»¹⁸.

Tanmateix, arran el fort tensament de la situació interna del bàndol *nacional*, culminat en el decret d'Unificació forçada del 19 d'abril, els alemanys jutjaren oportú

¹⁶ Sanz Bachiller a Hans Kröger, 15.1.1937, a PA AA, Botschaft Madrid, 784.

¹⁷ En paraules de Faupel al ja esmentat informe del 12.3.1937.

¹⁸ Faupel a Kirchhoff, 20.3.1937, a PA AA, Botschaft Madrid, 759.

esperar algunes setmanes, si més no fins que l'organització del nou Partit únic anés adoptant un perfil definit i quedara clar quines persones ocupaven quins càrrecs¹⁹. Ja a primeries del mes de juny, però, l'ambaixada no només pensava que *les* falangistes –tant de la DNAS²⁰ com de la DNSF– podien ser invitades immediatament, sinó que, a més a més, considerava «extraordinàriament desitjable» augmentar-ne el nombre de, tot passant de les quatre convidades originals a huit o deu, «atès que especialment en la Falange femenina s'ha produït ja la unió de totes les organitzacions» i estava ja prou «consolidada»²¹. En acabant, serien un total de dotze, dividides en dos grups de sis: un de SF, a Alemanya entre el setembre i el novembre següents, i l'altre, d'AS, entre l'octubre i el desembre.

Hi havia pressa per recuperar el temps perdut²², de manera que, per als preparatius de l'estada d'aquest darrer grup, s'aprofità una estada de Carmen de Icaza (coneguda novel·lista i llavors assessora social d'AS), de visita al juny a un congrés d'una suborganització del DAF, la *Kraft durch Freude* (KdF, Força per l'Alegria), però sobretot, les dos setmanes que Mercedes Sanz Bachiller passà a Alemanya al juliol, en una primera presa de contacte directa amb les organitzacions del NSDAP²³. Per a «eventuals negociacions importants» comptava a Berlin amb Hans Kröger, «coneixedor de la situació» en tant que agregat a l'ambaixada a Salamanca i sotcap del *Sonderstab Faupel* (departament especial depenent de Goebbels, encarregat de gestionar aquest vessant de les relacions)²⁴. La invitació oficial per a les sis falangistes, partiria de la *Reichsfrauenführung* (Jefatura Nacional Femenina). El finançament de la visita –com fou sempre el cas de SF– correria de part alemanya: l'estada, a càrrec de les respectives organitzacions, i les despeses de viatge, en aquesta ocasió concreta, de la *Deutsch-Spanische Gesellschaft* (DSG, o Associació Germano-Espanyola), molt

¹⁹ Cfr. Petersen a Stoldt, 27.4.1937, a GStA PK, I. HA, Rep. 218, Nr. 436.

²⁰ Sanz Bachiller fou felicitada a l'endemà del seu nomenament com a Delegada Nacional; cfr. Kröger a Sanz Bachiller, 20.5.1937, a PA AA, Botschaft Madrid, 784. L'ambaixador hi veia «una dona jove, intel·ligent, enèrgica que ha col·laborat estretament amb nosaltres i reconegut clarament les necessitats socials de la seua pàtria»; cfr. Faupel a AA, 28.5.1937, a PA AA, Botschaft Madrid, 682.

²¹ Petersen a Stoldt, 3.6.1937, a GStA PK, I. HA, Rep. 218, Nr. 436.

²² Les gestions calia fer-les «acceleradament», «urgentment», «ben aviat»; segons Petersen a Stoldt, 3.6.1937, i Witte a Stoldt, 15.6.1937, a GStA PK, I. HA, Rep. 218, Nr. 436.

²³ Escrit de la DNAS (Bedoya?) a la delegació provincial de SF a Balears, 5.7.1937. L'acompanyarien dos delegades provincials de SF, en substitució una de Pilar Primo de Rivera, que havia hagut de renunciar-hi en l'últim moment, i una altra de Bedoya qui, anant-hi ja Sanz Bachiller, restà a Valladolid; cfr. telegrama de Faupel a l'AO, 2.7.1937, i Unger a AA, 8.7.1937; ambdós a PA AA, R 102985.

²⁴ Telegrama de Faupel a AO, 2.7.1937, a PA AA, R 102985.

propera a l'ambaixador i part d'un conglomerat organitzatiu sota supervisió dels ministeris d'Exteriors i de Propaganda²⁵. Mentrestant, Sanz Bachiller es mostrava molt satisfeta d'allò vist durant el seu «magnífico viaje»: «Trabajo interesantísimo. Organización magnífica»²⁶. En tornar, declarà haver pogut «admirar de cerca la obra social» nazi²⁷.

En sí, l'organització del primer grup d'estudi d'AS havia començat ja aquella primavera amb el procés de selecció de les seues integrants. La Circular nº 26: «Estudios y preparación técnica en Alemania para muchachas del Auxilio Social» demanava a les delegacions provincials la proposta de «grupos de camaradas selectas». No es tractava –tampoc en aquest cas– d'un viatge protocolari o propagandístic, sinó que hi havia una finalitat clarament formativa: les elegides conformarien un grup de treball que, durant tres mesos, hauria d'estudiar «*todo* lo referente a la organización y aplicación del “Auxilio de Invierno” alemán y de la defensa a la Madre y del Niño en dicho País», amb l'objectiu de formar-les «técnica y espiritualmente» com a futurs «cargos directivos» de l'AS.²⁸ De fet, durant el procés de selecció es deixaria clar que l'acceptació última per part de les candidates triades comportava el compromís vinculant de quedar «incorporadas a la obra de *Auxilio Social* en España durante año y medio o dos años como mínimo».²⁹

El ressò a la circular no es féu esperar: malgrat l'especificat dels requisits, a primeries de juny ja havien arribat vint sol·licituds i, en acabant, en serien un mínim de quaranta. Tot plegat fa palès que, a l'estiu del 1937, en ple procés de feixistització de l'Espanya *nacional*, per a moltes joves falangistes un viatge formatiu a l'Alemanya nacionalsocialista constituïa –en paraules d'Ángela Cenarro– «una oportunidad

²⁵ Vid. escrit de Petersen a Stoldt, 11.9.1937, a GStA PK, I. HA, Rep. 218, Nr. 436; i de Stohrer a AA, 30.9.1937, a PA AA, Botschaft Madrid, 759. El viatge del grup de SF era finançat directament pel ministeri de Propaganda; *ibid.*, sobre la DSG, vegeu: JANUÉ, M.: «La cultura como instrumento de la influencia alemana en España: la Sociedad Germano-Española de Berlín (1930-1945)», *Ayer*, 69 (2008), pp. 21-45.

²⁶ Telegrafia des de Berlin a la DNAS, 5.7.1937; «magnífico», a la seua carta a Clar[it]a Stauffer, 4.8.1937.

²⁷ Cfr. diari *Badajoz*, 30.7.1937.

²⁸ Cfr. Circular nº 26 (a alguns documents esmentada com a nº 25), no datada, a AGA (03) 122, CA 2052 C. Partint de la documentació alemanya i de les primeres respostes que arriben a la Delegació Nacional potser caldria situar-la entre finals de març i mitjan de maig del 1937, si bé Beatriz Delgado la situa ja «antes de la unificación»; cfr. DELGADO, B.: *La Sección Femenina en...*, *op. cit.*, p. 216.

²⁹ I s'hi afegia: «que contesten si se comprometen a aceptar todo esto»; cfr. escrit de la DNAS a la delegació provincial de Zaragoza, 2.9.1937.

tremendamente atractiva”.³⁰ Les nombroses sol·licituds presentaven un perfil molt determinat.³¹ En primer lloc, la gran majoria de les sol·licitants tenien entre setze i vint-i-sis anys. En segon lloc, les preses en consideració acomplien, en major o menor grau, l’estricta requisit lingüístic («indispensable [...] saber con perfección el idioma alemán») i no poques parlaven una o dos llengües més.³² En tercer lloc, totes –tret d’una– eren ja falangistes (algunes, des d’abans de la guerra; només una afirmava haver sigut carlina) i participaven activament a l’esforç bèl·lic (censura, correctores d’idiomes, hospitals, administració); moltes ocupaven càrrecs a l’organització del Partit. En quart i últim lloc, presentaven una formació acadèmica o professional ampla: qui més qui menys era estudiant de dret, pèrit mercantil, mestra nacional, llicenciada en filosofia i lletres i/o treballava com a periodista, traductora o infermera; d’altres eren doctors en medicina.

En estreta relació amb això resulta interessant des d’un punt de vista de gènere la carta d’un delegat provincial de Sanitat amb set «preguntas [...] netamente femeninas», formulades per falangistes abans de presentar les sol·licituds. Paga la pena detindre’s mínimament en la resposta que, sense gaire presses, li donà Martínez de Bedoya un mes després. El seu escrit, redactat concisament i seca, denotava un cert enuig amb les preguntes; sobretot la resposta a la primera («Si irán acompañadas de personas mayores») no deixa de ser molt il·lustradora de la concepció que els i les falangistes tenien de la seua pròpia *modernitat*: «Los grupos de chicas harán el viaje, *naturalmente*, solas puesto qu[e] todavía *estamos en el Siglo XX*».³³

El 22 d’agost –eren dies d’intens trànsit entre Alemanya i l’Espanya *nacional*³⁴– la DNAS comunicava la decisió final³⁵. Sanz Bachiller en seleccionà sis: Carmen Gomá

³⁰ CENARRO, Á., *La sonrisa...*, op. cit., p. 81.

³¹ *Ibid.*

³² Davant la sorpresa d’algunes *mandos*, des de Valladolid es remarcava com a requisit: “no debe dejarte perpleja [...] en un curso intensivo de tres meses sino –sic– se domina el alemán es perder el tiempo desde el punto de vista nuestro”; cfr. la carta de María Oliveros a la DNAS i la resposta; respectivament, 29.5.1937 i 1.6.1937.

³³ Cfr., respectivament, Martínez Pombo a Bedoya, 29.5.1937, i resposta, 1.7.1937; les cursives són nostres.

³⁴ Un grup gran d’*Organizaciones Juveniles* de Falange ja havia partit; als pocs dies en marxaria –per ser «interés del Reich», amb avió– el primer de SF i acabaven d’arribar les invitacions per al Congrés del Partit nazi a Nürnberg; cfr. la nota per a l’AA, 31.8.1937, així com el telegrama de Heberlein a Lufthansa, 2.9.1937, a PA AA, respectivament, Gesandtschaft Lissabon (legació a Lisboa), 191, i Botschaft Madrid, 784; i la confirmació d’Agustín de Foxá a la Secretaría de Relaciones Exteriores, 4.9.1937, a *Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación*, R 1039/26.

Roger, Pilar Lozano Egerique, Marcelina Íñiguez Galíndez, Mercedes Aínsa Font, Mª Teresa Juárez Fonseca i Ángela (Lita) Lavín Montalbán. Podem establir-ne un breu perfil comú: entre vint-i-un i vint-i-sis anys d'edat (tret de dos que eren més joves), totes eren solteres. De la seua procedència geogràfica destaca notablement la ciutat de Zaragoza, llavors important nucli falangista: quatre de les sis seleccionades hi residien, bé com a lloc d'origen o arran la guerra. Totes sis disposaven d'una destacada formació universitària (o, en un cas, tècnica superior) i d'amples coneixements lingüístics: a banda de l'alemany, dos parlaven anglés i tres francès. Durant la seua estada les quatre amb coneixements de medicina tindrien assignada l'estudi de l'obra *Mutter und Kind* i les altres dos, pèrits mercantils, l'estructura administrativa de les organitzacions nazis³⁶. La seua preparació tampoc no va passar desapercebuda per part alemanya. Així, en anunciar-ne l'eixida, Kröger remarcava que Sanz Bachiller semblava haver prioritzat «en primer lloc, acadèmiques», per creure que en tornar del viatge podrien aplicar millor allò après. Els prejudicis ideològics i de gènere envers una *excessiva* educació femenina es palesaven, però, quan afirmava que, amb tot, «no representen ni saberudes ni intel·lectuals en el mal sentit» i hi adduia que totes, però, havien desenvolupat durant prou de temps tasques a l'AS.³⁷

A mitjan setembre, dos setmanes abans de la partida, un altre funcionari cultural de l'ambaixada viatjaria a Valladolid per a tractar-hi encara els «últims detalls».³⁸ Finalment, fetes les gestions administratives (passaports, permissos i divises), també les falangistes hi passaren per a rebre instruccions i el dia 29 es concentraren a Salamanca³⁹. A última hora, però, sorgí un problema la resolució del qual posa de manifest tant la importància que el viatge tenia per a AS com la determinació de la seua Delegada Nacional: Mercedes Aínsa patí de sobte un agut mal de queixals i, tement un eventual empitjorament a Alemanya, preferí no viatjar-hi. La renúncia precisament de la falangista del grup amb major preparació mèdica (doctora en

³⁵ Encara a mitjan setembre es rebien sol·licituds; cfr. escrit de la DNAS a María Dolores Ozores, 21.9.1937.

³⁶ Cfr. carta de Sanz Bachiller al general Monasterio, 3.9.1937.

³⁷ És a dir, que havien fet treball pràctic; cfr. Kröger al ministeri de Propaganda, 29.9.1937, a PA AA, Botschaft Madrid, 759.

³⁸ Com li anunciava Petersen a Stoldt, 11.9.1937, a GStA PK, I. HA, Rep. 218, Nr. 436.

³⁹ Segons escrit de la DNAS a l'Oficina de Enlace de SF, 22.9.1937.

medicina i cirurgia, a banda de metgesa puericultora), l'últim dia i per eixe motiu, va provocar que Sanz Bachiller l'acusés d'indisciplina i no «mucho espíritu falangista y desde luego ni noción de lo que es jerarquía», i la destituís del seu càrrec a AS.⁴⁰

Les cinc restants volaren el 30 de setembre a Lisboa, on anaren a missa («pidiendo por nuestro Generalísimo y fuerzas para no defraudaros en el desarrollo de la labor»). De passeig per la capital portuguesa, si bé «siempre muy formalitas», causaren «sensació» amb «nuestras queridísimas camisas azules, que son nuestro orgullo». El 3 d'octubre, amb dos dies de retard, partia el vapor que uns dies després les portà a Hamburg⁴¹.

La visita, octubre-desembre del 1937

Per començar tingueren a Berlin una reunió de planificació amb el *Deutsches Frauenwerk* (DFW, Obra Femenina Alemanya), en la qual participà novament Kröger. El programa acordat era flexible i acceptava modificacions segons els seus interessos. D'Espanya s'havien portat un «plan trazado de antemano» per Sanz Bachiller i Icaza amb tots els serveis i aspectes a estudiar. En prenién sempre apunts i setmanalment –millor que no cada quinze dies– n'havien d'enviar informes; als tres mesos, redactar-ne un de final⁴². La comunicació era en alemany i Ángela Lavín –aparentment qui més en sabia– feia sempre d'intèrpret; quan s'hagueren de dividir, l'organització alemanya facilità a la resta intèrprets per a que no perderen detall de les explicacions teòriques⁴³. La seua base d'operacions era la capital, on visitaven les seus centrals de les organitzacions corresponents o des d'on partien per fer alguna visita. Normalment, el treball setmanal acabava dissabte a migdia i podien llavors fer turisme o assistir a espectacles culturals⁴⁴. Ja de bon començament consideraren excel·lents el tracte i les facilitats rebudes per part alemanya i les seues lloances al respecte travessen sovint tota la correspondència⁴⁵.

⁴⁰ De res no li serviren a Ainsa el seu profund empenediment davant «Falange, a la que he consagrado desde hace tiempo toda mi vida» i l'asseveració de «tal sagrado cariño que siento a mi camisa Azul»; cfr. la seua carta a Sanz Bachiller, no datada, i la dura resposta d'aquesta, 20.10.1937.

⁴¹ Cfr. les cartes d'Ángela Lavín a Mercedes Sanz Bachiller, Lisboa, 1.10.1937 i 3.10.1937.

⁴² Cfr. carta de Lavín a Sanz Bachiller, Fürstenberg an der Havel, 20.10.1937, i la resposta, 2.11.1937.

⁴³ Cfr. cartes de Lavín a Sanz Bachiller, Berlin, 11.10.1937 i 16.10.1937, i Fürstenberg/Havel, 20.10.1937.

⁴⁴ Cfr. cartes de Lavín a Sanz Bachiller, Berlin, 16.10.1937 i 12.11.1937.

⁴⁵ «Estamos encantadas; todos están amabilísimos con nosotras. [...] Nos han instalado estupendamente; en fin, todo cuanto te diga de cómo nos tienen es poco»; cfr. carta de Lavín a Sanz Bachiller, Berlin, 11.10.1937.

A la primera setmana reberen una idea general del funcionament de les organitzacions. A l'endemà de la reunió preparatòria sentiren sengles «interessantíssimes» conferències sobre el DFW i la qüestió social a les fàbriques. Des del tercer dia feren visites il·lustratives als diferents serveis: un «admirable» campament del RAD, un alberg-escola per a mares i xiquets, la seu central del BDM i una *Musterbetrieb* o «fàbrica-model» en el plànol d'organització polític-social («Desde luego que el calificativo de modelo está empleado en propiedad»). Després només d'una setmana, Lavín escrivia ja a Sanz Bachiller: «El estado de todo es algo de cuento, sobrepasa, como tú bien sabes, a todo cuanto uno, por libros y visitas, pueda imaginarse»⁴⁶. A partir de la segona setmana ja es dividiren en tres subgrups –segons els estudis a aprofundir– per a fer cursos temàtics i visites específiques; cadascun aniria informant per separat a Sanz Bachiller. En acabant, les cinc tindrien dos setmanes per a aprofundir els coneixements i estudiar aspectes fora de programa⁴⁷.

El primer dels subgrups, format per Marcelina Iñiguez i Mª Teresa Juárez, s'encarregà durant sis setmanes d'estudiar el *Reichsmütterdienst* (Servei Maternal Nacional o, com elles el traduïren, «Servicio en pro de las Madres»), sobretot, l'atenció i cures als nadons. A Berlin visitarien tres de les deu Escoles Maternals i l'Escola Central, per conèixer-ne a fons l'organització i participar als cursos de teoria i pràctica⁴⁸. També acompanyaren una visitadora de la NSV que acudia a les cases de les famílies necessitades i visitaren un hospital on passaven consulta a mares i fills⁴⁹. La segona quinzena de novembre la passaren amb una *Wanderlehrerin* (o mestra ambulat), això és, una funcionària del Partit que anava per zones rurals impartint cursos de maternitat. En presenciaren un de dos setmanes sobre educació infantil, tots els dies feiners després de la jornada laboral, de 20 a 22h. Durant el dia acompanyaven la *Wanderlehrerin* a les visites obligatòries a les famílies de les alumnes inscrites, «con el fin de conocer y aconsejar a cada una sobre la dirección de la casa y la educación de los hijos»⁵⁰.

⁴⁶ Cfr. carta de Lavín a Sanz Bachiller, Berlin, 16.10.1937.

⁴⁷ Cfr. carta de Lavín a Sanz Bachiller, Fürstenberg, 20.10.1937.

⁴⁸ Cfr. carta de Teresa Juárez i Marcelina Iñiguez a M. Sanz Bachiller, Berlin, 28.10.1937.

⁴⁹ Segons informava Lavín per carta a Sanz Bachiller, Berlin, 12.11.1937.

⁵⁰ Cfr. carta de T. Juárez i M. Iñiguez a Sanz Bachiller, sense lloc, 22.11.1937.

El segon subgrup, amb Carmen Gomá i Pilar Lozano, havia de centrar-se en el treball social i s'encarregaria d'estudiar l'organització de *la Frauenamt* (o Oficina Femenina) del DAF. Les instruccions rebudes a Valladolid palesen un gran interès d'AS per l'organització político-social de les fàbriques (sobretot les tèxtils). També la formació especialitzada d'aquest subgrup combinava teoria i pràctica. Pel que fa a la primera, rebien durant dos dies a la setmana conferències sobre els fonaments, estructura i organització del DAF (la meitat dels dies de teoria), o temes com ara l'«economia nacional» (Volkswirtschaft), l'organització social a la indústria tèxtil, els *Werkfrauengruppen* (grups femenins de treball) o el treball manual. A aquesta part teòrica seguien –o precedien– durant la resta de la setmana visites a grans fàbriques o empreses: veieren així les editorials *Scherl i Ullstein* (on n'acompanyaren la representant sindical), dos grans magatzems, els estudis de cinema *UFA* així com les fàbriques *Osram* (bombetes), *Löwe* (maquinària) i *Schwarzkopf* (productes químics). En acabant, reemplaçaren durant una setmana obreres de diferents fàbriques al seu lloc de treball, on tindrien possibilitat de conèixer les experiències de les restants obreres⁵¹.

El tercer i últim subgrup el formava només Ángela Lavín, qui havia d'estudiar principalment l'Obra de la Mare i del Xiquet⁵². A tal efecte visitaria sovint els *Kindergärten* (escoles-bressol) i *Heime* (llars) on, des de primera hora del matí i fins a l'última de la vesprada, es cuidava i s'alimentava (hi feien els tres àpats del dia) els xiquets de mares obreres, que treballaven tot el dia a la fàbrica⁵³. Als quinze dies la cap de l'expedició en trameté un extens informe (diverses pàgines) amb una detallada descripció de l'estructura, funcionament i instal·lacions, tot remarcant com s'hi inculcava als xiquets la disciplina i l'ordre des dels primers anys de vida⁵⁴. A banda, Lavín passaria una setmana a les oficines centrals de la NSV a Berlin, «para ver palpablemente todo lo relativo a la organización de todas estas obras como me indicásteis», tot parant especial atenció al servei de recollida i repartiment de roba de

⁵¹ Cfr. cartes de Carmen Gomá i Pilar Lozano a Sanz Bachiller, Berlin, 28.10.1937 i 23.11.1937.

⁵² En un principi, al tercer grup s'havia d'afegir la substituta de Mercedes Aínsa, però Sanz Bachiller decidí finalment que hauria de ser més útil a la DNAS i no hi viatjà; cfr. la seua carta, Valladolid, 2.11.1937.

⁵³ Cfr. cartes d'Á. Lavín a M. Sanz Bachiller, Fürstenberg/Havel, 20.10.1937, i Berlin, 28.10.1937.

⁵⁴ Cfr. carta de Lavín a Sanz Bachiller, Berlin, sense data (probablement, 4. o 5.11.1937).

segona mà, així com a l'assistència a les famílies, els xiquets i els habitatges⁵⁵. Per últim, acompanyada de Pilar Lozano i Carmen Gomá, visità durant quatre dies a les regions de Saxònia i Silèsia una escola d'assessores de polítiques socials, fàbriques tèxtils, una escola d'aprenents tot just inaugurada, una llar de repòs per a fills d'obrers en edat escolar («cuyos gastos de sostenimiento sufragan los grandes industriales») i, ja tornant cap a Berlín, una residència del DAF, on les obreres que no tenien família a la ciutat s'allotjaven «las horas que su trabajo las deja libres»⁵⁶.

Si, com hem vist fins ací, els informes enviats a Valladolid eren freqüents i detallats, la correspondència que en rebien va ser, en canvi, més aviat escassa i breu: en els vora tres mesos Sanz Bachiller només els va escriure dos cartes⁵⁷. Abans de partir ja els havia donat cartes i encàrrecs per a determinades mandos alemanyes, que les falangistes anirien lliurant conformes les visitaren, però ara la Delegada Nacional aprofità també per encomanar-los determinades compres a Berlín⁵⁸. A banda, com ja a Valladolid, s'hi preocupava molt pel comportament del grup i els recordava –tenint en compte el tòpic sobre el país– que foren puntuals per a deixar «bien a España y a la Falange»⁵⁹. Ara bé, aquestes dos cartes resulten doblement d'interés perquè Sanz Bachiller hi expressava repetidament la satisfacció i alegria pel fet que llur estada fóra «tan útil y provechosa», i es mostrava «encantada» i feliç per la tasca que, només tornar, farien a la DNAS: «nuestra Obra, que aumenta de forma intensísima, necesita cada vez más de personas preparadas para que llegue al final que nosotros siempre hemos previsto». En concret, tenia pensat que les cinc falangistes formaren el personal que, al seu temps, hauria de servir de professorat dins del Servicio Social de la Mujer: establert per Franco, al poc de partir elles, el 7 d'octubre, Sanz Bachiller els el definiria com a «mucho más revolucionario que ningún decreto sobre la mujer que se haya

⁵⁵ Cfr. carta de Lavín a Sanz Bachiller, Berlín, 12.11.1937.

⁵⁶ Cfr. cartes de Lavín a Sanz Bachiller, Berlín, 12.11.1937 i 22.11.1937. Va ser en relatar per carta aquesta «excursión» que una entusiasmada Lavín escrivia les paraules que obren el present text; la cita, en la segona.

⁵⁷ El que, després d'un primer mes sense rebre'n notícies, els causà preocupació; cfr. cartes de Lavín a Sanz Bachiller, Berlín, 20.10.1937 i 28.10.1937.

⁵⁸ Un dels insistents encàrrecs d'Icaza era aconseguir a les organitzacions alemanyes material de propaganda, que normalment després s'utilitzava per a AS. De fet, aquelles setmanes un diari falangista publicà un article sobre AS, il·lustrat per un cartell de la NSV (precisament de l'Obra de la Mare i del Xiquet) i una foto d'una BDM; cfr., respectivament, la carta de Lavín a Sanz Bachiller, Berlín, 28.10.1937, i *Alerta*, 11.11.1937.

⁵⁹ Cfr. carta de Sanz Bachiller, Valladolid, 2.11.1937.

hecho hasta ahora en Europa». En acabant, els demanava treballar molt, aprofitar al màxim i tornar preparades, tot assegurant-los que «ya podréis observar algún día lo utilísima que ha de ser vuestra estancia en Alemania»⁶⁰.

Durant els tres mesos a Alemanya les falangistes vestiren sempre d'uniforme; la seua estimada *camisa azul* (el seu orgull), suscitava la curiositat de la població i –afirmaven– els feia ser molt ben rebudes arreu⁶¹. No era ni posa ni moda: a les cartes quedava ben palès llur compromís ideològic amb l'Espanya *nacional*, el *Caudillo* i el Partit («encantadas de explicar que somos de la España de Franco y de las camaradas de José Antonio») i, en particular, amb l'AS i la seua Delegada Nacional: «no desaprovechamos momento ni ocasión para contarles lo bien que todo marcha bajo tu dirección y lo hermosa que va a ser nuestra España una vez termine la lucha»⁶². Tot plegat, un retrat seu que la pròpia Sanz Bachiller els havia enviat per correu ocupava, juntament amb els de Franco i Primo de Rivera i al costat de les banderes espanyola i de Falange, «uno de los rincones de nuestra habitación, el más íntimo»⁶³.

Per al mes de desembre només comptem amb dos cartes, la qual cosa fa suposar que les eventualment escrites no es conservaren (o ho feren a un altre fons) o bé, atés el poc temps que els restava per tornar, s'estimaren més no escriure'n cap més i incloure tot allò après a l'últim mes a l'informe final. En tot cas, això comporta una davallada important d'informació sobre llurs activitats durant les últimes setmanes. Coneixem, però, l'article que pocs dies abans de tornar publicà Ángela Lavín a *Der Angriff* («L'Atac»), el diari del DAF. Sota el títol d'«Espanyoles contra boltxevics. Tasques de la dona en la guerra: Auxili Social i educació», la cap del grup començava el seu relat en la postguerra mundial, quan les espanyoles, «no per necessitat, com a d'altres països» víctimes de la guerra, «sinó tot seguint el procés general d'independització de la dona arreu del món», començaren «la seua participació activa en la vida pública» i anaren incorporant-se a fàbriques i tallers, universitats i escoles tècniques, si bé cobrant-hi menys que els homes. Per regla general, continuava, arran el matrimoni l'espanyola (ja fóra obrera, estudianta o oficinista) es replegava dins la seua domesticitat. Tanmateix, la dona «mentre continue, però, soltera constitueix una

⁶⁰ Cfr. cartes de Sanz Bachiller a Lavín, Valladolid, 2.11.1937 i 16.12.1937.

⁶¹ Cfr. cartes de Lavín així com de Juárez i Íñiguez a Sanz Bachiller, Berlin, 20.10.1937 i 22.11.1937.

⁶² Cfr. cartes de Lavín a Sanz Bachiller, respectivament, Fürstenberg, 20.10.1937, i Berlin, 12.11.1937.

⁶³ Cfr. carta de Lavín a Sanz Bachiller, Berlin, 12.11.1937.

valuosa ajudant de l'home, també en els seus treballs científics». A les universitats espanyoles, per exemple, ocuparia cada vegada més espais i estaria present, «tant se val com de seca i difícil puga ser una matèria», a totes les facultats. De fet, segons Lavín, hi havia a Espanya metgeses, enginyeres, arquitectes, advocades, economistes, filòsofes... «en proporció fins i tot superior a la d'altres països d'Europa».

Amb la guerra, que hauria trobat a la dona «preparada, tant intel·lectualment com espiritual, per a executar qualsevol tasca d'importància que hom li assignés», la legislació social de l'Espanya *nacional* havia reconegut i protegit «la vàlua del treball femení». Aquest no quedava limitat al front o als hospitals militars, sinó que abastava també l'àmbit social: calia guarir les ferides de «l'odi i la infàmia» que els líders comunistes havien introduït amb les seues «verinoses paraules en els cors, senzills i sense coneixement, dels camperols i treballadors». Les dones d'AS hi treballaven «al servei de la Pàtria [...] juntament amb les seues germanes de la Sección Femenina», encarregades de l'educació de la joventut femenina «en el més estricte amor a la pàtria i la disciplina». Totes plegades volien fer realitat «el seu somni de crear una Espanya, nova, gran i lliure, que en pocs anys ocupe el seu lloc al món»⁶⁴.

L'1 de gener del 1938, una setmana després, les cinc falangistes clourien la seua estada a l'Alemanya nazi i salparen des d'Hamburg. Als pocs dies tornaven –via Lisboa– a Valladolid, «el Múnic espanyol», des d'on havien partit tres mesos abans⁶⁵.

A tall de conclusió

La publicació de l'article de Lavín al diari del Front Alemany del Treball, la major organització de masses nazi amb els seus milions i milions d'afiliats/des, posa un significatiu punt final a l'estada de les cinc falangistes a Alemanya. Una estada que s'havia començat a gestar a la primavera anterior en la intersecció entre, d'una banda, els esforços alemanys per influir en la configuració política de la *Nueva España* mitjançant determinats –i determinades– *mandos* falangistes i, de l'altra, la recerca de referents per part d'aquests/es a partir dels quals bastir primer i desenvolupar després

⁶⁴ Cfr. *Der Angriff*, 24.12.1937. Durant aquells mesos no seria estrany trobar a la premsa alemanya articles sobre l'AS; cfr., per exemple, *Frankfurter Volksblatt* (6.11.1937) o *Deutsche Allgemeine Zeitung* (30.11.1937).

⁶⁵ Cfr. l'última carta de Lavín a Sanz Bachiller, Berlin, 28.12.1937. «Múnic espanyol», a un article sobre l'AS publicat dos mesos abans pel *Frankfurter Volksblatt*, 20.10.1937.

el poder del Partit feixista espanyol. Per als alemanys les relacions eren importants i molt, com ho demostra el fet que –malgrat les seues pròpies disputes internes i dificultats financeres arran, sobretot, de l'autarquia econòmica)– les finançaren durant anys, convençuts com estaven dels guanys que, a nivell polític, econòmic i diplomàtic, obtindrien d'una futura Espanya falangista.

Per a Falange i les seues organitzacions les visites tenien principalment –com hem vist– una finalitat no propagandística, sinó formativa. En el cas de la que ha centrat el present text, *l'Auxilio Social*, per bastir del no-res una organització tan ambiciosa, que aspirava a abastar tota l'esfera de la política social i del benestar del *Nuevo Estado*, no hi havia prou amb les poques referències del seu secretari general, com tampoc amb la còpia d'un nom i uns símbols o la tramesa de propaganda des d'Alemanya. Per a bastir una organització tal calia formar als seus membres per a que, al seu torn, en formaren els quadres intermedis. I això només era possible, si més no al principi, amb estades a Alemanya, enviant gent a estudiar les organitzacions nacionalsocialistes, el model a seguir; la Itàlia feixista sembla tindre per AS encara menys pes que per a SF.

Per això, també el procés de selecció i el perfil de les falangistes del grup era tan important: una vegada assegurat el que podriem anomenar «requisits tècnics» (formació acadèmica, domini de l'alemany, experiència professional... *per se* superiors ja a la mitjana de l'època, per no parlar ja *del* model de dona imperant a l'Espanya franquista), la selecció final de les candidates depenia de llur compromís amb l'AS, no només durant el viatge en sí⁶⁶, sinó també i sobretot després del mateix, palés en la voluntat –expressa i vinculant– de treballar a l'organització durant, almenys, any i mig o dos anys. Tot i que el finançament no corria mai de part espanyola, un AS en ple creixement i amb grans plans no podia permetre's enviar les seues integrants per a que, una vegada formades, es desentengueren en tornar de l'organització i del seu projecte polític o, com a mínim, no hi romangueren el temps suficient per a poder treure profit dels seus coneixements⁶⁷.

⁶⁶ Que també; d'ací la contundent reacció de Sanz Bachiller davant la inesperada renúncia de Mercedes Aínsa.

⁶⁷ En aquest sentit cal remarcar que, tot i que en un futur –i potser arran les disputes amb SF– els alts càrrecs d'AS anirien sent ocupats més i més per homes, a la documentació referent a aquesta visita, tant alemanya com espanyola, es parla sempre i només de dones.

En estreta relació amb això cal remarcar dos trets que caracteritzaven les sis *mandos* falangistes. D'una banda, la seua condició de solteres i jove edat: la mancança de càrregues familiars i amb la plenitud laboral encara per assolir, res no semblava oposar-se a un durador lligam amb el seu desenvolupament de l'organització. D'altra, eren, clarament, dones polítiques: nascudes, si fa no fa, a la segona dècada del segle, s'havien socialitzat –i polititzat– entre les acaballes de la dictadura de Primo de Rivera i la República, és a dir, en els anys d'eclosió de la política de masses a Espanya. Al respecte no cal ja detindre'ns en l'article de Lavín. A la seua correspondència –que, si bé adreçada a una superior, no estava destinada a ser publicada– les *mandos* d'AS demostren una assumpció plena dels principis de la ideologia feixista de Falange: ultranacionalisme, revolució, palingenèsia, interclassisme, identificació absoluta amb la simbologia (banderes, retrats dels –i la– líders, *Arriba Españas*, braços en alt, però sobretot la *camisa azul* i l'«orgull» per ella),...

El desenvolupament de les visites pròpiament dites palesa la importància d'un sistema que, mitjançant un programa detallat però flexible, permetia estudiar *in situ* el model (teoria), tot possibilitant alhora observar sobre el terreny (pràctica) –i ací apareix la rellevància que el concepte d'*Erlebnis*, d'experiència en el sentit de vivència, tenia per al concepte nazi d'aprenentatge formatiu– les activitats que després es podrien adoptar i desenvolupar a Espanya. I, des del punt de vista de les falangistes, el resultat no podia ser millor. No era només el tracte rebut («amabilísimos», «cariñosos») o l'interés i flexibilitat demostrats per part alemanya el que feia que les espanyoles estigueren «encantadas». Era, primerament, l'aspecte *objectiu* de la seua estada, aquell més relacionat amb la seua finalitat formativa, allò que exhauria els adjectius de les falangistes («precioso», «bien organizado», «admirable», «interantísimas»). El model de les organitzacions socials nazis depassava, en la seua entusiasmada opinió, tot allò vist en llibres i revistes, anava més enllà de «todo cuanto uno [...] pueda imaginarse». Era, tot plegat, «algo de cuento», «como en cine».

En acabant, les visites havien de contribuir a l'objectiu a llarg termini o, en paraules de Sanz Bachiller, «el final que nosotros siempre hemos querido». Una meta que per a AS no era sinó assolir, en el marc del projecte polític falangista (feixista) de caire totalitari, el monopoli de les activitats socials i de benestar. I al respecte, per al control social de la població que un projecte tal comportava, també els podia ser útil

allò vist i après durant els mesos transcorreguts a Alemanya. Ho demostra, entre d'altres, el cas de l'esmentada visitadora o el de la mestra ambulant, introduint-se a les cases, als espais privats, de les famílies «visitades» i portant amb elles la ideologia i el llarg braç de l'aparell de control nazi; un exemple potser no tan diferent al que, amb les seues infermeres, *divulgadoras rurales* i *visitadoras sanitario-sociales*, AS i SF durien a terme, en paral·lel a –però més enllà de– la seua tasca assistencial, a l'Espanya de la postguerra.